

АСИМІЛЯТИВНО-ДИСИМІЛЯТИВНІ ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто змішані типи консонантної асиміляції, дисимілятивні процеси, виявлено особливості їхньої реалізації, засвідчені в різних зонах середньонаддніпрянських говірок. Аналіз матеріалів зв'язних текстів і аудіозаписів дав змогу виявити асимілятивні зміни приголосних, зумовлені двома й трьома артикуляційно-акустичними ознаками: за місцем творення і глухістю, за місцем творення і палатальністю, за місцем і способом творення, за способом творення і палатальністю, за глухістю та палатальністю, за способом творення, глухістю та палатальністю, за місцем і способом творення та глухістю, для яких характерна різна продуктивність. Явища дисиміляції за способом та за місцем творення, засвідчені в сполуках [чн]→[шн], [мп]→[нп], комбінаторні вияви [ж], [ш] при збігові в словах зубних [з], [ц], [с], також виявляють специфіку досліджуваних говірок.

Ключові слова: змішана консонантна асиміляція, дисиміляція, диференційна ознака, середньонаддніпрянський діалект, центральні середньонаддніпрянські говірки, периферійні середньонаддніпрянські говірки – північні, західні, східні, південні.

Постановка проблеми. У пропонованій статті продовжено серію розвідок автора, присвячених комплексному аналізу звукових змін у фонологічній системі середньонаддніпрянського діалекту з огляду на специфіку репрезентації фонем у конкретних словоформах та особливостей територіального вияву [6, с. 18–24; 5, с. 59–66]. У сучасному мовознавстві відомі спроби фіксації асимілятивно-дисимілятивних процесів лише в окремих діалектах і групах говірок української мови [1, с. 154, 157–158, 173–174, 176, 202, 230; 4, с. 204–211, 247–253, 290–295, 327–328, 360–370; 2, с. 238–241; 3, с. 87–89, 90, 93–94, 97–98, 102–104], однак на сьогодні типологію звукових змін у жодному говорі системно ще не вивчено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фіксації окремих звукових змін у середньонаддніпрянських говірках представлені в працях І. П. Новицького, В. О. Богородицького, О. Дорошкевича, П. О. Бузука, В. М. Брахнова, В. С. Ващенко, І. О. Варченка, П. С. Лисенка, А. П. Могили [докл. див: 5, с. 59–61]; предметом

спеціального аналізу були нерегулярні звукові зміни та чисті типи консонантної асиміляції в статтях автора [5; 6].

Мета цієї розвідки – описати типи змішаної консонантної асиміляції та дисимілятивні процеси, виявити особливості реалізації груп приголосних, засвідчені в різних зонах середньонаддніпрянського діалектного континууму.

Об'єктом вивчення стали словоформи та словосполуки, де відбулося уподібнення приголосних за місцем творення і глухістю, за місцем творення і палатальністю, за способом творення і палатальністю, за глухістю та палатальністю, за способом творення, глухістю та палатальністю, за місцем і способом творення та глухістю й розподібнення за способом творення, за місцем творення, виокремлені у зв'язних текстах та в аудіозаписах із середньонаддніпрянських говірок (ГПК; ГЗП).

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Регіональне вивчення чистих типів асиміляції дало змогу з'ясувати особливості її вияву в різних зонах досліджуваного континууму. У центральних і північних середньонаддніпрянських говірках фіксуємо найбільше випадків консонантної асиміляції за м'якістю, за способом творення, причому, якщо унаслідок уподібнення виникло подовження приголосних, то його збережено; частковий вияв має асиміляція за дзвінкістю, за глухістю, за твердістю, за назальністю й за місцем творення. Натомість у говірках західної, південної й спорадично східної зон досліджуваного континууму активніше відбувається асиміляція за глухістю, за назальністю, зменшується кількість випадків уподібнення за м'якістю, спорадичним стає уподібнення за твердістю, а також відсутнє асимілятивне подовження приголосних. Водночас аналізуючи матеріали зв'язних текстів і аудіозаписів, виявлено асимілятивні зміни приголосних, зумовлені двома й трьома артикуляційно-акустичними ознаками, та явища дисиміляції, які також виявляють специфіку реалізації фонем у досліджуваних говірках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досить поширеним в різних зонах середньонаддніпрянських говірок є змішаний тип асиміляції за місцем творення і глухістю, зумовлений втратою опозитивності за диференційними ознаками (ДО) дентальність : недентальність, та адаптацією попереднього дзвінкого зубного приголосного [з] до наступних глухого піднебінно-зубного [ш] або [ч]. Зокрема, у цьому випадку звукосполуку [зш] реалізує подовжений звук [ш:] : *ш:ивал'и* (Хц), *ш:ивайиц':а* (Дн, Грш), *ш:ивайиц':а* (Мнж), *ш:ийимо* (Гн), *ш:ивайут'*, *ш:итий* (Лп); У тексті: *І то|д'і ж о|то т|кал'и то|же л'іжники т'і / так йак на пол'от|но / так л'іжники / а то|д'і ш:ивал'и у дв'і с|торони / щоб в'ін ши|рокий був /* (Хц); *Дв'і п'ілки називал'ос'а ш:ийимо* / (Гн); *І ше й із сук'на ш:итий жу|пан та|кий // о|це то|б'і з сук'на ш:итий в*

односта́лку // (Лп); Нази́вайиц':а тузлу́к / це ро́биц':а із 'ц'ого / би́р'озова ко́ра обди́райиц':а ко́ра / о / і у за́мок о́так **и́ш:и́вайиц':а** / хвос́том нази́вайиц':а по п'лотни́'кому / **и́ш:и́вайиц':а** / (Мнж). Водночас у текстах фіксуємо й відсутність комбінаторної зміни приголосних: На́дзе'л'ин' ро'г'із / то'д'і во'ни йо'го в 'темному ди́р'ж'ат' / шо́б во'но при'сох'ло / і о'то із т'ого і пл'и'тут' ко́робки та́ки на му́ку / з'йазу́йиц':а / то'д'і **зи́ш:и́вайиц':а** / (Дв); І о'то бу́л'о і́ш:и́и́и́и́ ут'ро́йе та́кий м'ішо́к / ту́ди 'сала / м'н'аса / (Мнж); Ч'ім во'но начи́н'айиц':а / там ч'ім мо́гли / о́та'к'ім / га́лушками / і м'йас'цем і га́лушками / то'д'і **зи́ш:и́вайиц':а** / 'ка'ж'ут' / поро́с'а / (Мк), що, ймовірно, зумовлено прагненням мовця логічно виокремити найбільш важливий процес або залежить від темпу мовлення.

Звукосполюку [зч] унаслідок асимілятивних змін реалізують звуки [шч] або [шч']: рош'чина (Ул), рош'чешу́йи́и́, рош'чешу́йи́и́и́, рошчи'п'і́р'ат' (Лб), рошчи'таймо́с' (О), 'розчини́и́, рошчи'ни́ла, рошчи'ни́ти (А); рош'ч'ісува́л'и́ (Хц, Блц), рош'ч'ісува́л'и́, рош'чеше́ (Грн), ш'ч'ахне́ (Вк), рошчи'н'айе́, рошчи'н'айу́т', рошчи'ни́ла (Трч), рошчи'са́т', рош'ч'ісува́т' (Тш) та ін. У тексті: О́то **рош'чеше́** ко́су // на 'гол'ову в'інки на́д'іва́л'и́ / цв'іти ка́зал'и́ / (Грн); А то'д'і вже вит'а'га́йут' / і во'но **ш'ч'ахне́** / а то'д'і вже сти́райут' так биз 'того́ / биз 'мил'а / (Вк); Гре́б'ін' / гри́б'іно́ч'ка ж ма́лен'ка бу́л'а / **рош'ч'ісува́л'и́** й п'р'ал'и́ // (Блц); А то'д'і те 'т'істо розто́вл'и́ / розто́вл'и́ / і **рошчи'н'айу́т'** тип'ле́н'ким / 'повна 'д'іж'ка / (Трч); Кла́дут' по 'три́д'ц'ат' снóп'ів // пок'л'ал'и́ / а на'верх од'ного снóпа в'із'мут' / та **рошчи'п'і́р'ат'** / (Лб). При повільному темпі мовлення відбувається тільки асиміляція за місцем творення: А ме'н'і ж 'л'овко ко́сит' / з'ж' **чол'ов'і́ками** / (Дв); **Рожч'ісува́л'и́** / 'мички 'мика́л'и́ / чи'са́л'и́ о́це все / (Ул); Д'іж'ка бу́ла / 'д'іж'ка дл'а хл'іба **рож'чин'ат'** / 'п'ікна 'д'іж'ка нази́вала́с'а // (Трч).

Якщо в словоформі приголосні перебувають у послідовності твердий піднебінно-зубний + м'який зубний, то відбувається асиміляція за місцем творення і палатальністю. Спочатку піднебінно-зубний уподібнюється до наступного зубного, і вже цей звук потрапляє під асимілятивний вплив за м'якістю: [чц']→[цц']→[ц':]. Ці зміни часто трапляються в діалектних текстах, зокрема у формі дав. і місц. в. одн. іменників 1 відміни: 'ж'іно́ц':і, у'сумо́ц':і (Дв), по'ч'аро́ц':і, на'г'рубо́ц':і (Хц), в'тра'ви́ц':і (Ул), по'о'ве́ц':і (Вп), у'бо́ц':і (Гр, Фд, Прг, Шш), у'р'і́ц':і (Ан, Лз, Іск, Трн), на'р'і́ц':і (Лц, Дн, Лз, Чрв, Брк, Млш), по'р'і́ц':і (Мнж), у'ху́стоц':і (Лз), у'д'і́жиц':і (Крп), у'зим'л'ано́ц':і (Грш), на'тра'ви́ц':і, на'во'ди́ц':і (Іск, Ндг), в о́ц'і 'д'і́жиц':і (Трн), на'кл'адо́ц':і (Мс), у по'в'і́ц':і (Брк), у по'лот'н'ан'ій со́роц':і (Уст), по о́та'к'ій 'ч'аро́ц':і, в'ба́ноц':і, в ті́й 'бо́ч'и́ц':і (Блц) тощо. У тексті: С'л'і'пе́ц' бу́в / і сто́йав о́там на'г'рубо́ц':і і с'в'і́тил'и́ / (Хц); А то'д'і ж во́йна бу́л'а / да́к само'л'ото́м роз'бил'о́ йо'го 'дом'і́к / і так в'ін жи́в у

зим'л'аноц':і // (Грш); *Ну де б'л'ижч'е* / *р'іч'ка* / *там хо|дил'и прат' / і* / *л'ітом* / *то* / *л'ітом* / *ти ж на кл'адоц': і* // (Мс); *А то|д'і йо|го б'і|л'ил'и на* / *воду сл'ал'и* / *рано йак ро|са* / *у* / *бери|г* / *на та|кому* / *на во|диц':і* // (Ндг); *Боч'ки* / *каж|им* // *боч'ка* / *у* / *боц':і* / *боч'ки* // (Прг); *А йа ше бу|л'а ма|л'а* / *б'ігал'а* / *так у* / *полот'н'ан'ій* / *со|роц':і* / *боса в* / *полот'н'ан'ій* / *со|роц':і* // (Уст). У говірках південної периферії ареалу не фіксуємо цю асимілятивну зміну через відсутність у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя характерного для іменників 1 відміни чергування [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с']: *А йак на* / *ско|во|ро|до|чок'і* / *на* / *га|зов'і* / *во|но вси|ре|дин'і* / *ни* / *ви|пи|чи|ц'а* // (Кп); *Був ше ку|сок пол'от'на* / *од:ал'а* / *до|ч'к'і* (Пнч); *Бу|л'о / і в* / *ху|сто|чок'і* / *й тан|ц'у|йут'* / *кол'о* / *того* // (Нд); *Ки|ят'ком* / *за|ли|вайут'* / *по|буде* / *а то|д'і пр'а|мо на* / *р'іч|ку* / *на* / *р'іч'к'і* / *на* / *вод'і* / *йїх ст'і|райут'* // (Плй).

Асиміляція за місцем творення і палатальністю регулярно відбувається в дієслівних формах 2 ос. одн. із постфіксом -ся теперішнього часу та в простій формі доконаного виду майбутнього часу. Відбуваються зміни [шс'] → [сс'] → [с']: *ни* / *го|дис':а* (Пм), *на|хил'ис':а* (Бс), *зо|гнис':а* (Нвч), *ди|вис':а* (Лп), *ни|на|купис':а* (Уст). У тексті: *Так у|же* / *ле|кше бу|л'о пол'от'* / *а то ж* / *ц'ілий ден'* / *на|хил'ис':а* / *і* / *пол'иш* // (Бс); *А начи|на* / *т'іки* / *роз|вид'н'ац':а* / *над'вор'і* / *ди|вис':а* / *а то|д'і ри|го|чимос'а* / *шо* / *ни так* / *йар|мо на|кинув* / *до|го|ри* // (Лп). Щоправда, такі форми у текстах трапляються значно рідше, що зумовлено комунікативною настановою мовця – розповісти про події, що стосуються передусім 1 та 3 особи однини й множини. У поданих реченнях форму 2 ос. одн. вжито в значенні 1 ос. одн.: *То т|реба ро|бит'* / *а* / *ни* / *го|дис':а* (= не годжуся) / *ше й на ру|ц'і* / *шос'* / *зро|би|лос'а* // (Пм).

У кількох говірках засвідчено втрату подовження приголосного, що виник унаслідок комбінованих асимілятивних змін – [шс'] → [сс'] → [с']: *ро|зи|г'р'ійис'а* (Кж), *об|мо|тайис'а* (Ан), *по|ди|вис'а* (Л); *на|ро|бис'а*, *на|гу|л'айе"с'а*, *на|тан'ц'у|йе"с'а*, *у|то|мис'а*, *не" ву|зу|вайис'а* (Пй); *со|вайе"с':а* (О), *най'ісис'а* (Нз), *ук|ри|йис'а*, *по|чу|хайис'а* (Трб). У тексті: *А то|д'і зби|вайиш* / *а то|д'і по|л'о|и|чиш* / *у ті* / *опо|л'онц'і* / *у|же* / *ро|зи|г'р'ійис'а* // (Кж); *Йак|би* / *и|ще да|л'и* / *в:ол'у* / *на|й'ісис'* / *а то* / *и|ще ж* / *в:ол'у* / *ни* / *най'ісис'а* // (Нз); *О / в нас* / *ра|ни|ше* / *ко|др'і* / *к'іс|три|ц'а* / *йак* / *ук|ри|йис'а* / *та так* / *по|чу|хайис'а* // (Трб). Відзначимо, що втрата подовження засвідчена не тільки в говірках північно-західної периферії середньонадніпряньського ареалу, де відбулася дегемінація в іменниках і в дієслівних формах 3 ос. одн. та мн. на -ться: *ни|че|ц'а*, *нат'а|га|йиц'а*, *л'ай|уц'а* (Кж), *о|бу|ц'а* (Ан), але й у кількох говірках східної зони цього континууму, де подовження загалом і як наслідок обоїпільної асиміляції за способом творення збережене: *вк|ри|ц':а*, *б'й|уц':а*, *хо|чи|ц':а* (Нз), *ро|зл'а|га|йиц':а*, *ви|вай|уц':а*, *до|йи|ц':а* (Трб) тощо.

Значно рідше трапляються в текстах випадки асиміляції за місцем творення і палатальністю у сполюках [шц'] → [сц'] → [с'ц']: *бат'ус'ц'і* (Дв), *в'Нас'тас'ц'і* (О), *в'дос'ц'і* (Мнж): **В Нас'тас'ц'і** був ба'зар ра'н'іше / (О); *Й'амка в'дос'ц'і* видовбана і ту'ди с'іл' заси'пайут / (Мнж) та [жц'] → [зц'] → [з'ц']: *у'д'із'ц'і* (Гр, Крп, Хт, Шш), *запо'роз'ц'і* (Трч): *Ночви бу'л'и жи'л'із'н'і / а хто в'д'із'ц'і* / (Хт); *А і к'васит' у д'іж'ках / це во'ни ка'зали / шо у'д'із'ц'і к'васу нак'вас'ат'* (Шш); *До'Рос'і во'лами кора'бл'і запо'роз'ц'і т'аг'ли* // (Трч).

Особливим різновидом комбінаторних змін, характерних для середньонаддніпрянських говірок, є засвідчені випадки уподібнення зубного [з] до піднебінно-зубного [ж'], коли зубний твердий приголосний [з] повністю асимілюється до піднебінно-зубного пом'якшеного звука [ж']: *ж':ін'ками* (Трн), *ж':інкойу* (Мнж): *І ме'не ж'ін'ки вз'а'ли // йа ж':ін'ками хо'дила не'* за'того / шо йа та'кий роб'іт'ник стра'шний / а щоб прокор'миц':а / (Трн); *Й'акшо ч'ол'о'в'ік ж':інкойу* / то за д'вадц'ат' дн'ів в'ін од'роби за те / (Мнж).

Типовою для говірок досліджуваного ареалу є асиміляція за місцем і способом творення у сполюці [тч], яку в різних зонах цього континууму репрезентують відмінні вияви. У більшості середньонаддніпрянських говірок її репрезентантом є подовжений звук [ч:]: *вич:иш* (Уст), *вич:иц':а*, хоч у цьому ж тексті засвідчено *т'чец':а* (Дн), *вич:е* (Крж), *ч:ец':а* (Мнж), *ч:е'мо*, *ч:е* (Прг), *ч:ец':а*, *вич:им* (Бгд), *оди'ч:ец':а* (О), *ч:ут'* (Прн), *вич:ут'* (Бр), *оч:им* (Пс), *дос'в'іч:е'на* (Грш), *ко'рич:атко* (Шш), *окв'іч:а* (Фд), *т'іч:ина* (Грн). У тексті: *Полот'но ч:ец':а / то ч:ец':а во'но на два п'ід'н'іжки / пон'імайите* // *полот'но / а о'це с'кат'ірт' / то це ч:ец':а на чо'тир'і п'ід'н'іжки* / (Мнж); *І пр'ади'мо на вири'тено вал / а то'д'і ч:е'мо кодр'у* // (Прг); *Де'ход'ат' на'дос'в'ітки / виши'ват' чи пр'асті / да то'д'і ж до'цейі мате'р'і / дос'в'іч:е'на'мати нази'вайиц':а* / (Грш); **Ко'рич:атко** ниви'личке дири'йане бу'ло ж / с'і'кач / кла'дут' капу'стинку і с'і'чут' на капу'с'н'ак / (Шш).

У лівобережних середньонаддніпрянських говірках цю зміна може репрезентувати м'який чи пом'якшений варіант [ч':], [ч]: *ч':е* (Тк), *ч':ец':а* (Бс), *ч':ут'* (Вп, Іск), *вич':ут'* (Мс), *на'ч':ем* (Брк), *ч':и'мо* (Грн), *по'ч':ут'* (Іск) та ін. У тексті: *І кодр'і ото бу'ло'ран'ше ч:ут' з коно'пел'* (Вп); **По'ч':ут'** те полот'но / це з'і'мойу / ц'і'лу з'і'му пр'а'дут' / (Іск). Засвідчено також випадки такої асиміляції без подовження [тч] → [ч]: *кв'іч'ас'т'і* (Крп), *кв'іч'ан':а* (Фд) (цікаво, що в цій же говірці засвідчено словоформу з подовженням *окв'іч:а*). У тексті: *У'виши'тих сороч'ках / кварту'хи та'к'і'гарн'і / пл'ат'ки здо'ров'і та'к'і та кв'іч'ас'т'і та сп'і'вайут' так'гарно / шо стра'шне* / (Крп); *Нарубайут' повний в'із / у'хат'і'повно того кв'іч'ан':а* (Фд).

Часто трапляються форми, у яких звукосполука [тч] не зазнає асиміляції: *Йак витче ткач / а ткач тче верстат просто із робл'аний із дерева із ниток там / і в ін тче / (О); А то р'іден'ке та'ке витчем / шоб воно ж проб'ігал'о мол'очко / (Кв); І то ц'івочки сучимо на пр'адку і то над'іваймо / і то тоді ото тчем // ото та'ке // (Вп); Пр'адимо / снуймо і тчимо / йа са'ма т'кал'а / (Брк) тощо.*

У сучасній літературній мові асиміляція за місцем і способом творення, на думку дослідників, відбувається при збігові „зубного зімкненого звука [д] до піднебінно-зубної африкати [У] під впливом піднебінно-зубних щілинних [ж], [ш] або піднебінно-зубної африкати [ч] переважно при швидкому темпі мовлення” [9, с. 39]. У середньонаддніпрянських говірках приголосний [У] маловживаний [7, с. 194–195]. Зімкнено-щілинну африкату нерідко замінює проривний звук: [жУ'] → [ж':]: *Йі'к'іс' зайеж':і зайіж'Уайут допуст'ім з Криминчу'га / (Мнж); Да позй'іж:ал'ис' / ка'жу / вс'і / да дуба в'р'іжимо / не" нада / (Дв).* Один випадок асиміляції у сполуці [дж] → [ДУ] засвідчено лише в західній зоні досліджуваного континууму (перехідних середньонаддніпрянсько-східноволинських говірок – Г. М.), де африкати використовують частіше: *Бат'ко в'томл'ац'а / то сир'ном б'іше п'іУжи'найут' д'ів'чата / (Лб).*

Уподібнення за способом творення і палатальністю фіксуємо зрідка, зокрема тоді, коли проривний твердий приголосний [т] потрапляє в позицію перед зімкнено-щілинним м'яким звуком [ц'], спричинюючи появу м'якої подовженої африкати [ц':]: *на^жац':і (Вп), в^по'в'іц':і (Пй), т'іц':і (Л), у^хац':і (Бгд), по^ч'верц':і (Блц), на^сировац':і (Фд): Йа з'разу на т'рахтор'і робл'у / то на жац':і пше"ниц'у / йач'м'ін' / все ко'шу // (Вп); П'іди ж ска'жи т'іц':і / ни'хай при'йде та заби'ре бат'ка / (Л); Так йак і ти'пер жи ж галушки / ну ти'пер жи ж на сировац':і ми / (Фд).*

У кількох словах засвідчено асиміляцію за глухістю та палатальністю, коли [зс'] → [с':]: *с':адиц':а (Млш), с':івайут' (Трч): Йак гл'а'танку робил'и / це ж ни в'чора бул'о / і с'тавл'ат' на тил'ен'ке / і воно с':адиц':а та'ке / йак кисл'ак / (Млш); В нас ко'нопл'і с':івайут' / (Трч).* Ця сполука може реалізуватись і неподовженим звуком: [зс'] → [сс':] → [с'] – *Ро'с'іл істи'че // (Прн).* Зрідка унаслідок асимілятивних змін сполука [дт'] → [т':]: *в'ім':іл'а (Тм): Йак в'ім':іл'а йдут' та'тари / в'ін пе"ре"б'ірайц':а на д'ругу с'торону / (Тм).* Однак часто сполука [дт'] не зазнає змін, оскільки для середньонаддніпрянських говірок характерне збереження дзвінкості приголосного [д] у префіксі від-: *Зв'ідт'іл'а призвал'и ми'не в'арм'ійу / (Хд); Той в'ідт'іл' с'мика / той в'ідт'іл' / ото бул'о та'ке // (Мс).*

Малопродуктивним у досліджуваних говірках є повне уподібнення за способом творення, глухістю та палатальністю, коли [дц'] → [цц'] → [ц':]: *бл'уц':ами* (Ір), *д'вац':ат'* (Лц) або часткове [дц'] → [д'ц']: *пйат'над'ц'ат'*, *т'рид'ц'ат'*, *три'над'ц'ат'*, *два'над'ц'атка*: *П'рали і ди'с'атка називалас'а / і два'над'ц'атка / це вже тонше та'ке* / (А). Засвідчено також випадки такої асиміляції із втратою подовження комбінаторним варіантом звуком [ц':]: *в'іц'іл'а* (Тм), *дв'і'нац'ат'* (Прн). У тексті: *Хоч його висе"л'ил'и в'іц'іл'а / а його Т'імки так і наз'вал'и Тимками* // (Тм); *А то'д'і с'тарший уста'є там у'же / а'га / дв'і'нац'ат' часов / це ми об'ідайим* / (Прн). Цей тип змішаної асиміляції поширений у досліджуваних говірках меншою мірою, оскільки здебільшого засвідчено збереження звукосполуки [дц']: *оди'надц'ат'*, *пйат'надц'ат'* (Тв); *ш'іс'надц'атого* (Тк). У тексті: *Та ви'ел'ик'і бул'и / і по'дес'ат' л'ітр'ів / по оди'надц'ат' / і виспл'ишча ше б'іл'и і бул'и* // (Тв); *Ну та воно л'аханка і ша'п'лик / воно бал'акал'и / воно та'ке кругл'е / і в'ідц'іл' та'ке ізроблино вушко та'ке дириг'йане / і в'ідц'іл'* / (Крж).

Так само зрідка відбувається уподібнення за місцем і способом творення та глухістю, коли зубний проривний дзвінкий приголосний [д] потрапляє в позицію перед піднебінно-зубним зімкнено-щілинним глухим звуком [ч], що спричинює появу подовженої африкати [ч:]: *в'іч:ин'ат'* (Лз), *оч:ин'айиц':а* (Нвч). У тексті: *Сва'ти мол'одого да'йут' мого'рич' // то'д'і в'іч:ин'ат' ворота* // (Лз); *І то'д'і ж т'іки на'чав поїзд і'ти / а той [...] оч:ин'айиц':а / а ва'гони ж от'і / шо тил'ач'і / і ми да'вай вис'какуват'* / (Нвч).

Як бачимо, для фонетичної системи середньонаддніпрянських говірок характерні різні типи змішаної консонантної асиміляції, причому одні з них мають однакові вияви в усьому ареалі їхнього поширення, тоді як інші різняться репрезентацією в центрі й на периферії.

Дисимілятивні зміни менш типові для досліджуваного континууму порівняно з асимілятивними, однак також мають свої особливості. У діалектах української мови зазвичай фіксують зміни, пов'язані з переходом давньої сполуки *дт: [дт] → [тт] → [ст] – *брести, красти*; у займеннику *кѣто* → *кто* → *хто*; у сполуці [чън] → [чн] → [шн] – *рушник, мірошник* [2, с. 241] та у сполуках [шш] → [шч], [жш] → [жч], що з'явилися в прикметниках при творенні вищого ступеня порівняння.

У середньонаддніпрянських говірках поширене розподібнення за способом творення у сполуці [чн], яку репрезентує [шн] не тільки в лексемі *руш'ник*, характерній і для літературної мови, але й в інших словах: *праз'нишина* (Дв), *м'іс'ашно* (Л, Ж), *пиш'нишина*, *руш'нойі* (Зл), *пше'нишинойі*, *смаш'на* (Кж), *по'р'адошина, по'р'адошний* „великий” (О), *пиш'нишиний* (Грн), *пиш'нишин'і* (Гн), *пиш'нишиного* (Трн, Нз), *пиш'нишиними* (Бгд), *п'ас'ишником* (Грш), *ма'хорушина* (Бй), *й'ашина* (Шш), *й'ашиний* (Грн), *й'айешин'а* (Тш). У

тексті: *А йа тим потовчу / та воно така смашна / та добра / (Кж); До масниц'ї / бо каждий ден' вареники / вареники й вареники / й гричан'ї / й пишнішні'ї / (Гн); Ну бат'ко пас'їшником робив все в'ремн'а / так шо жил'и ми / ни можна сказат' / шо погано жил'и / (Грш); В'їажим ми табак у пуч'ки / ну наки так'ї ви'лик'ї і возимо в Лубни / ма'хорушна в Лубнах бу'ла / (Бй); Йашина бу'ває з йач'мен'у і о'весо́ва / бу'ває із пиш'ниці' / із п'роса / із г'речки / воно все ха'роше дл'а ско'тини // (Шш). Як бачимо, що перехід [чн] → [шн] має регулярний характер, який порушується хіба що під впливом літературної мови.*

У північних середньонаддніпрянських говірках спорадично фіксуємо розподібнення за місцем творення зубних, коли один із звуків [з], [ц], [с] у словах реалізують комбінаторні вияви піднебінно-зубні [ж], [ш]: *роз'р'їжуйиц':а „розрізується”: Коро'вай о'дин зостав'л'айут' дл'а мол'о'дих / а о'дин роз'р'їжуйе"ц':а в'ечир'ї / роз'р'їжуйе"ц':а й розда'їе"ц':а л'уд'ам // (Ст); крашиц':а „краситься”: Хоч в'їл'хойу крашиц':а вал'ок та'кий / так о'то нази'вал'ос' на'кидки / (Гн). Висловимо припущення, що, ймовірно, дисиміляцією за місцем творення піднебінно-зубних [ж], [ш] зумовлені випадки вимови прийменника між (миж) у варіанті миз, що трапляється в сусідстві із шиплячими приголосними: миз^житом, миз^пиш'ниці'ами (Пс). У тексті: *Ро'бил'а тут у кол'госп'ї / зб'їрал'и кол'ос'ки / то о'там миз пиш'ниці'ами / да миз житом / (Пс). Щоправда, прийменники миз, помиз функціонують і в сусідстві з іншими приголосними звуками: Дак ме"не о'то вл'о'вил'и о'тут миз горами / о'це миз горами / (Кв); Йак п'їд'кинув за'дом / йа миз кон'ї в'пал'а /; На на'раду йїзди'ла в Кийів миз л'уди до'бр'ї // (Пм); О'це ми жил'и о'там миз лугом // (Дрз); У'же ж йа ша'тайус'а помиз хло'пц'ами / помиз д'їв'чатами / скр'їз' / (О).**

Розподібнення за місцем і способом творення репрезентують словоформи лексеми *лампа*, де губний звук [м] замінює передньоязиковий [н]: *ланпа, ланпойу (Крж), ланпа (Мр, Сг, Вр). У тексті: А то ж на л'анпу ба'гато ви'ходить' кара'с'їру / на с'урик жи ж менше / а йак л'анпу зас'в'їтит' / то / кажут' / шо дужи видно / (Крж), А. П. Могила також фіксував це явище у словоформах бонба, ланпа в говірках Західної Черкащини [8, с. 170].*

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Аналіз матеріалів зв'язних текстів і аудіозаписів дав змогу виявити асимілятивні зміни приголосних, зумовлені двома й трьома артикуляційно-акустичними ознаками, та дисимілятивні процеси в середньо наддніпрянських говірках. Найбільш продуктивними виявилися уподібнення за місцем творення і глухістю ([зш] → [ш:], [зч] → [шч]), за місцем творення і палатальністю ([чц'] → [цц'] → [ц':]), за місцем і способом творення ([тч] → [ч:], [ч':]),

[ч']. Зрідка фіксуємо випадки асиміляції приголосних за способом творення і палатальністю, за глухістю та палатальністю, за способом творення, глухістю та палатальністю, за місцем і способом творення та глухістю. Територіально уподібнення різняться наявністю / відсутністю подовження комбінаторних виявів фонем і реалізацією окремих його типів. Явища дисиміляції за способом та за місцем творення, засвідчені в сполуках [чн] → [шн], [шш] → [шч], [жш] → [жч], [мп] → [нп], комбінаторні вияви [ж], [ш] при збігові в словах зубних [з], [ц], [с], також виявляють специфіку досліджуваних говірок. Перспективу дослідження становить фіксація в середньонадніпрянському ареалі несистемних звукових змін, їх аналіз та інтерпретація в загальноукраїнському контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність : монографія / І. О. Варченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с.
2. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини : монографія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1997. – 391 с.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 591 с.
4. Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка : монография / Л. Э. Калнынь. – М. : Наука, 1973. – 398 с.
5. Мартинова Г. Асимілятивні й дисимілятивні зміни приголосних у середньонадніпрянських говірках // Мовознавчий вісник: [вип. 12–13 / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ, 2011. – С. 59–66.
6. Мартинова Г. І. Нерегулярні фонетичні явища в середньонадніпрянських говірках // Актуальні проблеми менталінгвістики : Збірник статей за матеріалами VI Міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2009. – С. 18–24.
7. Мартинова Г. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 365 с.
8. Могила А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини / А. П. Могила // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Шевченка. – Т. 17. – Вип. 2. – К. : Вид-во Київського університету, 1958. – С. 165–182.
9. Савченко І. С. Явище консонантної асиміляції в українській мові : навчально-методичний посібник для студентів напряму підготовки 6.020303 – Філологія (українська мова і література) / І. С. Савченко. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. – 104 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ГПК – Говірки Південної Київщини : збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2008. – 370 с. (+ CD „Говірки Південної Київщини”).

ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2013. – 325 с. (+ CD „Говірки Західної Полтавщини”).

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК

Дв – Дівички, Вп – Виповзки, Кв – Ковалин, Лц – Лецьки, Пм – Помоклі, Ст – Стоп'яги, Ул – Ульянівка, Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну; Гр – Грушів, Зл – Зеленьки, Пй – Пії Миронівського р-ну; Дрз – Дрозди, Кж – Коженики Білоцерківського р-ну; Л – Леонівка Кагарлицького р-ну; Мс – Мисайлівка Богуславського р-ну; О – Острів Рокитнянського р-ну; А – Антонів Сквирського р-ну; Лб – Любча, Ан – Антонівка, Трч – Торчиця Ставищенського р-ну **Київської обл.**; ВК – Великі Кринки, Грн – Гриньки, Фд – Федорівка, Прн – Пронозівка, Прг – Пирого, Лп – Липове Глобинського р-ну; Бй – Біївці, Гн – Гінці, Трн – Тарандинці, Іск – Іскрівці, Крж – Крижанівка, Хт – Хитці, Нз – Назарівка, Крп – Карпилівка Лубенського р-ну; Лз – Лазірки, Чрв – Черевки, Дн – Денисівка, Тм – Тимки Оржицького р-ну; Хд – Худоліївка, Тв – Товсте, Тк – Тукали, Бгд – Богданівка, Уст – Устимівка Семенівського р-ну; Грш – Грушівка, Пс – Писарщина, Бр – Березівка, Бс – Бесідовщина Гребінківського р-ну; Мнж – Манжелія, Ндг – Недогарки, Блц – Білецьківка Кременчуцького р-ну; Брк – Березняки, Млш – Мелюшки, Трб – Трубайці, Нвч – Новачиха, Шш – Шишаки Хорольського р-ну **Полтавської обл.**; Пщ – Піщана Золотоніського р-ну; Мр – Мартинівка Канівського р-ну; Ір – Ірдинь, Тш – Ташлик Смілянського р-ну, Сг – Сагунівка Черкаського р-ну, ВР – Вершачі Чигиринського р-ну, Ж – Журавка Шполянського р-ну **Черкаської обл.**;

Пнч – Панчеве Новомиргородського р-ну, Кп – Копанки, Плій – Паліївка Маловисківського р-ну; Нд – Надлак Новоархангельського р-ну **Кіровоградської обл.**

Одержано редакцією 13. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 20.02. 2013 р.

Анна Мартынова

Ассимилятивно-дисимилятивные изменения согласных в среднеподнепровских говорах

В статье рассмотрены смешанные типы консонантной ассимиляции, дисимилятивные процессы, выявлены особенности их реализации в различных зонах среднеподнепровских говоров. Анализ материалов связных текстов и аудиозаписей позволил засвидетельствовать ассимилятивные изменения согласных, обусловленные двумя и тремя артикуляционно-акустическими признаками: по месту образования и глухости, по месту образования и палатальности, по месту и способу образования, по способу образования и палатальности, по глухости и палатальности, по способу образования, глухости и палатальности, по месту, способу образования и глухости, которым свойственна различная продуктивность. Явления дисимиляции за способом и местом образования засвидетельствованы в сочетаниях [чн]→[шн], [мп]→[нп], комбинаторные варианты [ж], [ш], возникшие при наличии сочетаний зубных [з], [ц], [с], также специфичны для исследуемых говоров.

Ключевые слова: смешанная консонантная ассимиляция, дисимиляция, дифференциальный признак, среднеподнепровский диалект, центральные среднеподнепровские говоры, периферийные среднеподнепровские говоры – северные, западные, восточные, южные.

Hanna Martynova

Assimilative and dissimilative consonant changes in mid-Upper Dnieper patois

The article regards the mixed types of consonant assimilation, dissimilation processes, the peculiarities of their actual occurrence testified in various mid- Upper Dnieper patois. Audio texts and records enabled to distinguish the consonant assimilative changes caused by two and three pronunciation and acoustic features: according to the place of articulation and lack of voice, according to the place of articulation and palatal character, according to the place and way of articulation, according to the way of articulation and palatal character, according to the lack of voice and palatal character, according to the way of articulation, lack of voice, and palatal character, according to the place and way of articulation and lack of voice, which differ in productivity. The dissimilation phenomena according to the way and place of pronunciation have been testified in combinations [чн]-[шн], [мп]-[нп], combinatory manifestations of [ж] and [ш] with the coincided dental [з],[ц],[с] as well as the patois under consideration are regarded for their peculiarities.

Key words: mixed consonant assimilation, dissimilation peculiar feature, mid-Upper Dnieper dialect, central mid-Upper Dnieper patois, peripheral mid-Upper Dnieper patois – northern, western, eastern and southern.

СПЕЦИФІКА ВИЯВУ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ РОДУ Й ЧИСЛА ІМЕННИКІВ У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

*У статті проаналізовано особливості функціонування іменників у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. На матеріалі діалектних текстів розкрито специфіку представлення категорій роду й числа в досліджуваному ареалі. Звернено увагу на іменники, що репрезентують хитання щодо родової віднесеності, субстантиви, які утворюють родові пари. Виявлено збереження форм двоїни в поєднаннях іменників жіночого й середнього роду з числівниками два, три, чотири, засвідчено тенденцію до вирівнювання числової парадигми іменниками *Pluralia tantum* і *Singularia tantum*.*

Ключові слова: говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, діалектний текст, субстантиви, граматичні категорії, граматична форма, рід іменників, дублети, категорія числа, двоїна, однинні іменники, множинні іменники.

Постановка проблеми. В українській діалектології давно усталилася думка про потребу фіксації й аналізу не окремих рис говірок, а вивчення діалектних явищ у їхніх системних зв'язках і відношеннях. У завдання системного дослідження діалектної мови входить з'ясування особливостей функціонування іменників, зокрема специфіки вияву граматичних категорій, представлення лексико-граматичних рис, типів словозміни субстантивів в усіх ареалах україномовного континууму.

Складність граматичних, семантичних, словотвірних і словозмінних ознак іменника як однієї з центральних частин мови зумовила різноманітні підходи до його вивчення в слов'янському мовознавстві. Загальна характеристика морфологічних особливостей наріч української мови, зокрема й специфіки функціонування субстантивів в українському діалектному просторі, представлена в працях Ф. Т. Жилка [11], С. П. Бевзенка [2], Й. О. Дзензелівського [9]. Зіставну характеристику іменників у літературній і діалектній мові представлено І. Г. Матвіясом [17]. Інформацію щодо просторової варіативності іменників частково відображено в АУМ та в регіональних працях. Так, відповідно до програми для збирання матеріалів до АУМ, яка включала 114 питань із морфології, у І